

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.098>

УДК 94:343.261:323.282(470)

Ксенія КУЗІНА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,

відділ історії державного терору радянської доби,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

kuzinakseniya@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7804-5469>

АРЕШТИ ДРУЖИН СПІВРОБІТНИКІВ НКВС ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ ТА ЇХ РЕАБІЛІТАЦІЯ В 1950-х рр. *

Мета — проаналізувати досвід жінок — дружин «чекістів», котрі опинилися за ґратами після арешту їхніх чоловіків у 1937—1938 рр., а також тих, яким тоді вдалося уникнути ув'язнення. Розкриваються особливості процесу їх реабілітації у другій половині 1950-х рр. **Методологія** базується на концепції множинності жіночого досвіду. В дослідженні використано інструментарій соціальної антропології. **Висновки.** Досвіди заарештованих дружин енкавесівців розглядаються в контексті репресивної політики та як частина історії репресованих жінок. Кампанія «чистки» НКВС у 1937—1938 рр. супроводжувалась арештами дружин співробітників цього відомства. Підставами слугували найперше родинні зв'язки, а ще «шпигунство», «участь в антирадянських організаціях» тощо. Розглянуто також досвід жінок, яким пощастило не зазнати ув'язнення, навіть попри арешт чоловіків. Поведінкові стратегії дружин в екстремальних умовах були варіативними: від покори та сприйняття до незгоди й опору. В радянських реаліях усі ці жінки носили тавро «дружин ворогів народу». У другій половині 1950-х рр. можливос-

* Дослідження виконане в рамках наукової теми «Історія гендерного й політичного насилля: Жінки в радянському репресивному апараті (1920—1940-ті рр.)» за підтримки програми PAUSE та Національного інституту демографічних досліджень (Франція).

Цитування: Кузіна К. Арешти дружин співробітників НКВС під час Великого терору та їх реабілітація в 1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 98—117. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.098>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

тями реабілітації, а також відновлення деяких майнових прав намагалися скористатися не лише репресовані, але й дружини «чекістів», котрі не зазнали переслідувань — усі вони апелювали до «справедливості» щодо їхніх чоловіків. І для перших, і для других реабілітація означала звільнення від спадщини доби Великого терору.

Ключові слова: репресії, жіноча історія, НКВС, «дружина зрадника Батьківщини», реабілітація.

У 1930-х рр. у СРСР по суті склалася система сімейного заручництва, яка передбачала кримінальну відповідальність членів родини засудженого за злочини, пов'язані з «антирадянською», «контрреволюційною», «шпигунською», «диверсійною» діяльністю. Ініціатором цієї практики колективної відповідальності стало вище політичне керівництво країни, а виконавцем — Наркомат внутрішніх справ, чії співробітники заарештовували в тому числі й дружин репресованих, проводили обшуки, конфісковували майно, розподіляли дітей до дитбудинків тощо. Втім невдовзі система сімейного заручництва поширилась на її виконавців.

Арешти високопоставлених «чекістів» мали різну логіку та ідеологічне спрямування, тому періодизація репресій у середовищі НКВС радянської України не збігалася з періодизацією репресій, що проводилися у суспільстві [1, с. 569]. Розпочавшись у листопаді 1936 р. як «чистка» М. Єжова проти оточення Г. Ягоди, арешти тривали весь 1937 р., охопивши республіканські наркомати, в тому числі «українську групу Балицького». З січня до вересня 1938 р. «єжовські кадри» активно кидали за ґрати — через «перегини». А з вересня того ж року їх «чистку» здійснював Л. Берія. З листопада 1938 р. арешти відбувалися в рамках розслідування «порушень соціалістичної законності», допущених працівниками органів держбезпеки. За підрахунками В. Золотарьова, в 1937—1938 рр. було взято під варту щонайменше 665 співробітників НКВС УРСР, з яких 151-му інкримінувалося саме «порушення соціалістичної законності» [2, с. 163]. На думку Л. Віоли, «чистка чистильників» не була ані «свідченням якоїсь абстрактної концепції справедливості для справжніх жертв, ані змінами з боку Й. Сталіна. Проте саме вони заплатили за терор» [3, с. 3].

Арештанток можна типологізувати як «дружина зрадника Батьківщини», «дружина ворога народу», «співучасниця», «шпигунка» тощо. Ця термінологія виникла й використовувалася у середовищі НКВС. Репресивна мова тоталітарної держави мала на меті стигматизувати жінок (і чоловіків). Однак цей владний дискурс дозволяє простежити, як жінки діяли (корилися, пристосовувалися або ж намагалися чинити опір) у визначених для них каральною системою ролях. Н. Козлова відзначала, що людина може й не бути суб'єктом, але вона завжди діяч [4, с. 61]. Поведінкові стратегії жінок, яким, попри арешти їхніх чоловіків, удалося уникнути ув'язнення, також належать до жіночого виміру радянських репресій. До них можна було б застосувати визначення Дж. Паллот і Е. Кац: «жінки, що чекають біля воріт в'язниці» [5].

В історіографічній ретроспективі ця стаття спирається на праці, в основі яких інституційний (історія репресивного апарату, механізмів утисків, виконавців тощо [6—8]), а також феміністичний (найперше студії Т. Вронської, котра описала

феномен сімейного заручництва як форму й засіб каральної практики радянської влади [9—10] та П. Бондаренко [11]) підходи до вивчення політичних репресій. У статті використано матеріали архівно-кримінальних справ, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань та українці, Галузевому державному архіві Служби безпеки України¹, а також в обласних держархівах.

Аналіз досвіду заарештованих під час Великого терору дружин «чекістів» раніше майже не був акцентований в історіографії. Значною мірою це можна пояснити тим, що радянські органи держбезпеки виступали прерогативою винятково чоловіків, жіноча присутність у них (чи то співробітниці, чи дружини співробітників) майже непомітна. Тому вивчення цих інституцій в Україні тяжіє до створення саме «чоловічої історії» як «історії більшості» [2, 12—13]. Але «непомітність» жінок не означала їх відсутності. Історію жінок, у той чи інший спосіб пов'язаних із НКВС, не можна розглядати ізольовано від історії чоловіків. Установлена у СРСР практика колективної відповідальності за «злочини проти радянської держави» була прикладом того, наскільки тісно ці історії пов'язані.

Арешти чоловіків і стратегії дружин

Новини про арешти співробітників НКВС швидко поширювалися у «чекістському» середовищі, створюючи в родинах напружену ситуацію очікування. Це спонукало подружжя до пошуку й моделювання можливих варіантів дій. Приміром, про страхи та перестороги свого чоловіка після усунення з посади очільника НКВС УРСР знала Людмила Балицька — дружина колишнього наркома. Разом вони обговорювали, як діяти в умовах «опали» [12, с. 331]. Подружжя Миронових задалегідь навіть розробило шифр, який вони використовуватимуть у листуванні після арешту очільника УНКВС по Дніпропетровській обл. С. Миронова: «цілую міцно» означало, що все гаразд; «цілую» — стан справ посередній; «привіт усім» — геть кепсько [14]. Перебуваючи за ґратами, чоловікові вдавалося цілий рік листуватися з дружиною Агнесою. Останнє послання, в якому він радив їй залишити Москву, де вони оселилися в 1938 р., завершувалося шифрофразою: «Привіт усім». Хтось із «чекістів» задалегідь готував листи на ім'я Й. Сталіна — на випадок арешту відправити їх на адресу «вождя» належало саме дружинам [15, с. 169]. Однак будь-які плани мали сенс за умови, якщо жінка залишалася на волі.

Поведінкові стратегії дружин «чекістів» були варіативними — від пасивного прийняття обставин до намагання змінити їх і спробувати врятувати чоловіків, з моменту затримання котрих вони ставали звичайними дружинами звичайних заарештованих радянських громадян, кількість яких у 1937—1938 рр. по СРСР обчислювалася сотнями тисяч. Пошуки місця ув'язнення, тюремні «передачі» (продукти, теплі речі), заслуховування поіменних списків засуджених — усе це відтепер ставало рутинними справами дружин колишніх співробітників

¹ Справи з ГДА СБУ, м. Чернігів, будівлю якого знищено внаслідок російського ракетного удару, надала Олена Лисенко.

НКВС. Цих (як й інших) жінок могли дурити наглядачі в'язниці або слідчі, стверджуючи, що «вашого чоловіка тут немає»; в них могли відібрати гроші, призначені ув'язненим та ін. [16, с. 665; 17, с. 34]. Каральна система нерідко ошукувала їх, оголошуючи брехливі вирoki про нібито «10 років без права листування» — в той час, коли чоловік уже був страчений.

Спроби порятунку чоловіків у більшості випадків були приреченими на невдачу. Втім зрідка вони все ж мали успіх. Єлизавета Петерс після арешту її чоловіка, який очолював УНКВС по Полтавській обл., у лютому 1938 р. домоглася побачення, де він повідомив, що буде розстріляний, і попросив дружину зробити все можливе, аби тільки вирвати його справу з «трійки ДПУ»². І Є. Петерс це вдалося. Найперше вона звернулася до авторитетного одеського професора Філатова. Той на її прохання написав листа членові Комісії ЦК ВКП(б) у судових справах В. Ульріху. Надалі жінка вирушила в Москву, де зустрілася з останнім, який і розпорядився передати кримінальну справу обласному суду. Таким чином А. Петерс був урятований від страти [17, с. 753].

Після арешту чоловіків дружини могли опинитися як у ролі жертви сексуальних домагань, так і свідомо вдатися до використання власного «тілесного ресурсу». Приміром, коли заарештували заступника начальника УНКВС по Житомирській обл. Г. Гришина-Шенкмана, його дружина залишалася на волі. Незабаром вона почала з'являтися в кампанії першого секретаря Житомирського обкому КП(б)У М. Діденка, на певний час ставши його коханкою. Щоправда, новий покровитель через півроку сам опинився за ґратами [18, с. 274]. Можливо, дружина енкавеесівця прагнула поліпшити ситуацію свого чоловіків, а можливо — усвідомлювала небезпеку та рятувала власне життя.

Відмови від заарештованих чоловіків також можна розглядати як стратегії жінок з порятунку. Приміром, працівниця відділу кадрів УНКВС по Західно-Сибірському краю А. Пуртова після арешту свого колишнього чоловіка А. Вишнера публічно заявила, що він «вартий того, аби його знищили. Я стільки з ним пережила як член партії, що якби мені дали можливість, у мене рука не здригнулася б його знищити» [6, с. 495—496].

Машина радянського терору, зовні видаючись монолітною й непохитною, втім інколи була доволі неповороткою. Про вади цієї системи добре знали ті, хто в ній працював. Так, резонансною стала спроба колишнього наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського втекти від своїх колишніх «колег». У листопаді 1938 р., передчуваючи арешт, він імітував самогубство, багато разів змінював місце проживання, користувався задалегідь заготовленими документами. Схопити його вдалося лише через кілька місяців після втечі [19]. Дружину Анну заґратували майже відразу після зникнення чоловіка. Їй інкримінували підготовку разом із ним переходу за кордон і «недонесення». У 1940 р. обох розстріляли³. Невідомо, чи дійсно жінка збиралася тікати з країни, але репресивна система вважала це цілком можливим.

² Так у документі.

³ URL: <https://base.memo.ru/person/show/2656824>

Ил. 1. Марія Григор'єва-Фельдман (ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31203ФП)

ширювалися репресії. Приміром, в Одеській обл. за 1 червня — 31 грудня 1937 р. було заарештовано 13 936 осіб, із них тільки 434 належали до зазначеної категорії⁵. Ця цифра непропорційно мала щодо кількості заарештованих «шпигунів», «диверсантів», «контрреволюціонерів», «націоналістів».

Про те, що не всіх дружин «ворогів народу» брали під варту, свідчать слова заступника начальника УНКВС по Житомирській обл. Г. Гришина-Шенкмана: «Операція по жінках була проведена не тільки по Житомиру, а по всій Україні та по всьому Союзу. Завдання по цій операції були підписані Єжовим, і якщо ми не всіх дружин засуджених посадили, то не тому, що розуміли шкідництво цього, а просто тому, що нікуди було жінок саджати» [18, с. 261].

Можемо припустити, що стратегії жінок (відмова від чоловіків чи втеча від покарання) спрацьовували. Шанси на порятунок зростали, якщо до цього додати заступництво нових «покровителів», людський фактор, а також вади самої репресивної машини. Втім якщо державна система терору ставила за мету покарати дружину арештанта, шансів на порятунок у неї не залишалося.

Підстави для арешту дружин

Юридичне підґрунтя для покарання членів родин противників більшовицького режиму формувалося від початку 1920-х рр. Це, зокрема, вислання / виселення в позасудовому порядку, заборона проживати у визначених місцевостях («мінус»), заслання [9, с. 49—52]. Приміром, після арешту у вересні 1936 р. колишнього очільника 6-го відділення економічного управління УДБ НКВС УРСР С. Бронного⁶, його дружина Белла Ландау з 8-річним сином Леонідом були змушені

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі — ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31206ФП. Арк. 6.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 42. Спр. 229. Арк. 49.

⁶ На момент арешту працював начальником будівництва Центрального парку культури та відпочинку ім. М. Горького в Києві.

покинути Київ, де вони мешкали у квартирі на вул. Воровського, та перебратися в Кіровську обл. Примітно, що це примусове видалення «родини троцькіста» з Києва відбулося не за рішенням Особливої наради при НКВС СРСР, а, можливо, за усною «порадою» когось з «органів». Лише на початку літа 1941 р. Б. Ландау вдалося повернутися у столицю УРСР — після змін, що відбулися наприкінці 1938 р. у «протоколі» репресування «членів родин зрадників Батьківщини»⁷.

Підставами для арешту дружин могли бути як пряме інкримінування складу злочину, так і звинувачення, пов'язане, наприклад, із «недонесенням» щодо «злочинної діяльності» чоловіків. В УРСР арешт здійснювався на підставі відповідних статей Кримінального кодексу республіки. «Недонесення», зокрема, стосувалися статті 54-1в, 54-12. Дія останньої розповсюджувалася як на членів родини засудженого, так і на інших осіб, які не мали з ним родинних зв'язків. На думку Т. Вронської, сімейне заручництво в кодифікованому законодавстві закріпила ст. 54-1в, яка стосувалася безпосередньо повнолітніх членів родини військовослужбовця й передбачала позбавлення волі від 5 до 10 років і конфіскацію майна або 5-річне заслання у Сибір [9, с. 55]. Ця стаття з'явилася у КК УСРР 8 червня 1934 р. та в незмінному вигляді проіснувала до 1958 р.

17 липня 1937 р. в Москві на підставі ст. 58-12 Кримінального кодексу РРФСР⁸ заарештували дружину колишнього наркома внутрішніх справ УРСР Людмилу Балицьку⁹. Через десять днів після арешту чоловіка її звинуватили в тому, що вона знала про його «антирадянську діяльність», але не повідомила про це. Л. Балицька заперечувала: «З чоловіком я прожила понад 20 років. Я знала його як людину, котра бореться з контрреволюцією. Того, що ви мені розповіли на допиті, я не знала»¹⁰. Прізвище Л. Балицької фігурувало в так званому «розстрільному списку»¹¹. На думку А. Рогинського, «після сталінського підпису справи не направлялися на розгляд до військової колегії Верховного суду СРСР — цих людей просто розстрілювали. Це й називалося засудженням в “особливому порядку”» [20]. Л. Балицьку стратили 28 жовтня 1937 р.

В умовах розгортання масових репресивних операцій і для спрощення процедури покарання певних категорій «ворогів» 15 серпня 1937 р. нарком М. Єжов підписав оперативний наказ НКВС СРСР № 00486, який стосувався репресування «дружин та дітей зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій». Відповідно до цього документа, арешту підлягали жінки, які на момент взяття під варту чоловіка перебували в юридичному й фактичному шлюбі, а також розлучені, якщо вони мали відношення до «контрреволюційної діяльності» засудженого. Арешт супроводжувався

⁷ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 44974ФП. Т. 1. Арк. 4, 11; Т. 2. Арк. 38. Див. також: Леонид Броневої: я стал актером поневоле. URL: https://www.bbc.com/russian/interactivity/2009/11/091103_bronevoy_interview

⁸ Відповідала ст. 54-12 КК УРСР.

⁹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 13. Спр. 408. Т. 2. Арк. 164.

¹⁰ Там само. Ф. 12. Спр. 408. Т. 3. Арк. 167.

¹¹ URL: <https://stalin.memo.ru/lists/list88/#person-89-1-1>

обшуком, конфіскацією майна. Справи «дружин зрадників Батьківщини» мала розглядати Особлива нарада. Дітей після арешту батьків відправляли до ясел і дитбудинків [21, с. 106—110].

Як правило, арешти жінок здійснювалися на підставі ст. 54-12 КК УРСР невдовзі після ув'язнення чоловіків або ж водночас. Утім факт «недонесення» слідчим було довести вкрай складно. Тож на підставі наказу № 00486 Особлива нарада НКВС СРСР оголошувала вирок. Покарання полягало в 5—8 роках таборів («залежно від ступеня соціальної небезпеки»). В тих випадках, коли дружинам інкримінували індивідуальний склад злочину, справу міг розглядати інший позасудовий орган — «трійка».

Логіка звинувачень, відповідно до наказу № 00486, була такою, що провина жінок ставала похідною від провини чоловіків. Однак для самих жінок ця логіка заручництва навряд чи була зрозумілою. Так, Марія Крульфельд-Цин, заарештована на початку березня 1938 р. разом зі своїм чоловіком, щиро дивувалася, що впродовж півторарічного ув'язнення безпосередньо їй не було висунуто жодних звинувачень, натомість слідчі допитували її винятково про чоловіка — колишнього начальника відділення Особливого відділу НКВС Харківського військового округу [16, с. 657].

Архівні протоколи не дають повного уявлення про поведінку жінок під час допитів, оскільки ймовірність фальсифікації цих документів доволі висока. Дехто фактично з перших контактів зі слідчими демонстрував готовність свідчити проти своїх чоловіків — можливо, сподіваючись уникнути покарання або принаймні пом'якшити його. Хтось не розумів, у чому ж полягала «контрреволюційна діяльність» їхніх чоловіків, тому відмовлялися свідчити проти них. За матеріалами деяких кримінальних справ можна простежити зміну поведінки: від заперечення до визнання провини чоловіка, і навіть власної, що також могло бути результатом застосування тортур або перебування в камері разом із жертвами катувань.

«Член родини зрадника Батьківщини»: С. Шостак-Соколова, М. Карлсон

Долі цих двох жінок певною мірою виявилися схожими. Фактично ровесниці, вони були дружинами «чекістів» високого рангу: П. Шостак-Соколов очолював УНКВС по Чернігівській обл., а К. Карлсон — по Харківській обл. (1936 р.), був заступником наркома внутрішніх справ УРСР (1936—1937 рр.). Обоє засудили до страти за «участь у контрреволюційній змові» та на підставі звинувачень у «шпигунстві». Їхні прізвища значилися у сталінських «розстрільних списках». Можна вважати, що цей факт вплинув і на вирок щодо їхніх дружин. За логікою слідчих, «проживаючи з чоловіком упродовж 16 років не могла не знати» про його «злочинну діяльність», але «приховувала це».

Постанову про арешт Серафими Шостак-Соколової видали 17 вересня 1937 р. — вже після розстрілу її чоловіка. Перебування жінки у спецкорпусі в'язниці УНКВС було нетривалим, адже 26 вересня справа опинилася в Особли-

вій нараді НКВС СРСР. 10 жовтня С. Шостак-Соколова як «член родини зрадника Батьківщини» отримала вирок — 8 років у Наримському таборі¹².

Провадження у справі Марії Карлсон не було таким блискавичним. Взята під варту практично відразу після арешту свого чоловіка на початку лютого 1938 р., вона понад півтора року провела в тюремному спецкорпусі в Києві. Матеріали архівно-кримінальної справи свідчать, що за цей час відбулися лише два допити — 20 червня 1938 та 5 квітня 1939 рр.¹³ М. Карлсон не визнала ані того, що була обізнана стосовно «контрреволюційної діяльності» свого чоловіка, ані власної присутності при «контрреволюційних розмовах». Вирок Особливої наради стосовно неї ухвалено 17 жовтня 1939 р. До цього часу вже відбулися зміни (з листопада 1938 р.) у проведенні процедури арештів, було скасовано більшість наказів і розпоряджень репресивного змісту, в тому числі згаданий вище оперативний наказ № 00486 [9, с. 213]. Арешти дружин перестали бути невідворотними, кримінальні справи деяких жінок закривалися та їх звільняли. Однак дружину енкавесівця, вирок якому визначив сам Й. Сталін, не могли так просто відпустити як інших. М. Карлсон відправили на 5-річне заслання в Казахстан. Примітно, що її провина значилась як «соціально-небезпечний елемент», а не як «член родини зрадника Батьківщини»¹⁴.

«Співучасниця»: Е. Гомерова

Те, що інкримінували дружинам «чекістів», могло набувати цілком самостійних контурів — від «антирадянської агітації» та «співучасті в контрреволюційній діяльності» чоловіка до «шпигунства». Однак фактично це було сімейне заручництво, оскільки дії дружин «викривалися» чи не відразу після арешту чоловіків, із чим і пов'язувалися їхні «злочини». Водночас засудження дружини обтяжувало провини чоловіка, слугуючи додатковим свідченням нібито колективного злочину.

6 липня 1938 р. колишній військовий прокурор прикордонної, внутрішньої охорони НКВС УРСР М. Гомеров був ув'язнений за звинуваченням в участі у «троцькістській організації». Вже за десять днів після цього як «співучасницю» заарештували його дружину Емму — 1895 р. нар., із поволзьких німців (див. іл. 2)¹⁵. Національність могла б неабияк ускладнити долю цієї жінки, особливо зважаючи на «німецьку операцію» НКВС, однак відповідних звинувачень проти неї все ж не висунули. Можливо, для слідства більш важливим було представити Е. Гомерову учасницею «троцькістської організації» в контексті справи чоловіка. Її соціальний стан також не був бездоганним — походила з досить заможної родини «збирача грошей» (як зазначено у протоколі допиту) на підприємстві виробника швейних машинок фабриканта А. Зінгера. Зі своїм другим чоловіком М. Гомеровим, тоді комісаром 19-го стрілецького полку Червоної армії, Емма познайомилася

¹² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 55211ФП. Т. 2. Арк. 5, 11—12, 24.

¹³ Там само. Спр. 57857ФП. Арк. 15—23.

¹⁴ Там само. Т. 1. Арк. 37.

¹⁵ Там само. Спр. 39090ФП. Арк. 9.

Лл. 2. Емма Гомерова (ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 39090ФП)

ватися у ситуації. Водночас надто відверте спілкування могло дорого обійтися. І ув'язнені це усвідомлювали. Приміром, Е. Гомерова вважала небезпечним розкривати своє німецьке походження, яке вона приховувала від решти жінок, тож, за словами Н. Коляди-Шарапової, котра сиділа в тій самій камері, «з єврейками вона видавала себе за єврейку й розмовляла на чудовому єврейському жаргоні. В колі російських жінок казала, що терпіти не може єврейок [...] Але коли розмова велася всією камерою, Гомерова показувала себе цілком радянською жінкою [...], проте в кожному слові відчувалися нещирість і лицемірство»¹⁷. Подібні прояви ситуативної національної (як і соціальної) мімікрії були поширеними у суспільстві. О. Стяжкіна відзначає, що масове лицемірство відіграло значну роль у формуванні «радянської людини» [22, с. 12]. О. Хархордин стосовно лицемірства зауважив, що «воно почало практикуватися індивідуально для захисту від нагляду з боку рівних тобі членів групи, а не з метою колективного обману можновладців» (адже «рівні» могли бути так само небезпечними, як і влада) [23, с. 350—351]. У тоталітарній державі, де репресії здійснювалися за національними «лініями», а певні етноси оголошувалися «ворожими», мати статус «радянської людини» було як бажано, так і безпечно.

На допитах Е. Гомерова послідовно відкидала всі звинувачення й не визнала своєї «провини». Її чоловік також не свідчив проти неї. Втім слідчим вдалося знайти нові «докази», що їх надали дві співкамерниці підслідної. Суть їхніх показань зводилася до того, що Е. Гомерова, мовляв, не була «радянською жінкою»; в камері вона «проводила антирадянську агітацію», твердячи про «формальний характер радянського правосуддя»; закликала не давати свідчень і нічого не визнавати, а надто обізнаності в «контрреволюційній діяльності чоловіка»; що була

ще в 1921 р., коли була учасницею агітаційної групи в політвідділі 2-ї Туркестанської дивізії. На момент арешту — домогосподарка, хоч і мала гімназичну освіту та професію культмасової працівниці¹⁶.

Е. Гомерова перебувала в Лук'янівській в'язниці, де сиділи вже чимало дружин «ворогів народу». Розмови між співкамерницями вочевидь охоплювали широкий діапазон тем, у тому числі йшлося про особистий досвід допитів, що допомагало зорієнту-

¹⁶ Там само. Арк. 14.

¹⁷ Там само. Арк. 20.

«розбещеною жінкою» й нібито доводила, що «весь радянський побут опертий на зраді та обмані, хто більше зраджує, той краще живе» тощо¹⁸.

Однією з тих, хто дав такі свідчення, стала згадана вище Надія Коляда-Шарапова — дружина помічника М. Гомерова, яка знала це подружжя до арешту й кілька разів зустрічалася з ними під час приватних святкувань. Вона опинилася за ґратами на півтора місяці раніше за Емму. Цікаво, що постанову про взяття її під варту підписав сам чоловік співкамерниці, який на той момент ще був на посаді військового прокурора¹⁹. Але навряд чи Н. Коляда-Шарапова знала про це, тому її свідчення не можна трактувати як помсту.

Друга особа, котра свідчила проти Е. Гомерової — Катерина Віленська — раніше не була знайома з фігуранткою справи, її заарештували за «недонесення» на чоловіка, що обіймав посаду інспектора артилерії корпусу військових навчальних закладів Київського військового округу, та, за версією енкавеєсівців, став «учасником антирадянської української військово-націоналістичної організації»²⁰. Вона дала показання проти Е. Гомерової під тиском слідчих²¹.

І Н. Коляду-Шарапову, і К. Віленську звільнили наприкінці жовтня 1938 р. на підставі того, що інкриміновані їм злочини не доведені²². Слідству також не вдалося довести, що Е. Гомерова була «співучасницею троцькістської організації», до якої нібито належав її чоловік. Утім її не відпустили, як інших, натомість 5 червня 1939 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила Е. Гомерову за «антирадянську агітацію» до 5 років таборів²³.

«Шпигунка»: Є. Мартинюк

Досить поширеним звинуваченням, що його висували дружинам співробітників органів держбезпеки, було «шпигунство». У середині 1930-х рр. радянське суспільство охопила справжня шпигуноманія. З контексту промови наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова перед керівним складом НКВС УРСР на початку 1938 р. випливало, що під відповідну підозру могла потрапити дружина будь-якого співробітника, оскільки, мовляв, має змогу дізнатися про роботу чоловіка та вивідати державні таємниці: «Ми, чекісти, говоримо про роль жінок у розвідці. [...] Я не виключаю того, що якщо ви придивитесь до якогось працівника, в котрого не все гаразд із дружиною, і якщо перевірите, то виявите, що цю дружину йому хтось підіслав. А якщо так, якщо такі речі трапляються, то краще нам звільнитися від таких людей» [24, с. 327—328].

Звинувачення в роботі на іноземну розвідку загрожувало багатьом родинам. Так, стосовно дружини інспектора відділу кадрів УНКВС по Київській обл.

¹⁸ Там само. Арк. 20, 23.

¹⁹ Там само. Спр. 32523ФП. Арк. 4.

²⁰ Там само. Спр. 32417ФП. Арк. 3—4, 16.

²¹ Там само. Спр. 39090ФП. Арк. 52.

²² Там само. Спр. 32417ФП. Арк. 28; Спр. 32523ФП. Арк. 19.

²³ Там само. Спр. 39090ФП. Арк. 40.

Л. Колбасенка «надійшов сигнал» — непідтвержені агентурні свідчення про нібито зв'язок її з польським та японським консульствами. Через смерть жінки ця історія не мала продовження. Але відповідне тавро зіграє свою роль: заарештованого згодом Л. Колбасенка також звинуватили у «шпигунстві», адже «дружина була шпигункою» [16, с. 136].

Справа заарештованої 2 березня 1938 р. за звинуваченням у «шпигунстві на користь Японії»²⁴ дружини начальника Бердичівського міськвідділу УНКВС по Житомирській обл. Єлизавети Мартинюк завершилася її стратою. А почалася ця історія влітку 1934 р., коли подружжя Мартинюків переїхало в Одесу у зв'язку з призначенням чоловіка на посаду заступника начальника морвідділу ДПУ. Оселилися вони у центральній історичній частині міста на бульварі Фельдмана, 1. Причому другий поверх будівлі займало японське консульство²⁵. Сусідські розмови з іноземними дипломатами та закордонні подарунки (парфуми, сигарети, шовкові панчохи), які жінка від них отримувала, через кілька років матимуть для Єлизавети фатальні наслідки...

Попри те, що Є. Мартинюк заарештували на початку весни 1938 р., протокол першого допиту в її справі датовано 6 серпня. Питання слідчого переважно стосувалися її чоловіка, на що дружина заявила: він «не був радянською людиною, у своїй роботі маскувався і приховував власну контрреволюційну діяльність». Утім подробиць цієї «діяльності» вона не знала. Всі звинувачення стосовно себе спочатку категорично відкидала.

Тим часом її чоловік не свідчив проти неї: «Хоча моя дружина й мала добросусідські стосунки з японцями, але її не вербували. Якщо б це було так, вона в будь-якому разі мені сказала»²⁶. А з приводу подарунків додав: японці робили їх його дружині суто як жінці. За свідченнями В. Мартинюка, вона й «використовувала знайомство з японським консулом для отримання закордонних подарунків»²⁷.

1 листопада 1938 р. Є. Мартинюк зізналася у «злочині», який їй інкримінували, зазначивши, що чоловік не знав про її вербування японським консульством. За матеріалами кримінальної справи неможливо визначити, зробила вона це під тиском слідчих або добровільно. Навряд чи Є. Мартинюк була справжньої шпигункою, хоч і не виключено, що японські дипломати могли робити спроби завербувати її, сподіваючись отримати таким чином доступ до службової інформації чоловіка. Отже на останньому допиті жінка визнала свою провину. «Шпигунські дії» дружина «чекіста» вбачала в переказуванні японському консулу відомостей про арешти працівників Одеського порту та різних «шпигунів». Інформація про це, дійсно, належала до розряду закритої. Але, скоріше за все, причиною балакучості Є. Мартинюк була не «зрада Батьківщини» чи «співпраця з іноземною

²⁴ Державний архів Житомирської обл. (далі — ДАЖО). Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 4093. Арк. 1.

²⁵ Там само. Арк. 10—11.

²⁶ Там само. Арк. 65.

²⁷ Там само. Арк. 24.

розвідкою», а бажання використати знайомство з іноземними дипломатами заради закордонних подарунків, про що й свідчив її чоловік. Інша справа — самоінтерпретування поведінки.

Розмірковуючи про те, як функціонувала ідеологія у СРСР, Й. Гельбек відзначив кілька важливих тез: «індивідуум діє як свого роду кінцевий пункт, де ідеологія розпаковується й персоналізується»; «людей сталінської епохи постійно закликали раціоналізувати, забезпечувати відповідність своїх безпосередніх щоденних спостережень до ідеологічних мандатів». Раціоналізувати — означає «здатність бачити раціональну логіку в таких випадкових проявах державної політики, як арешти рідних чи близьких або себе самого» [25, с. 242—243]. Отже Є. Мартинюк могла «раціонально побачити» себе «шпигункою», не будучи нею; свої розмови з японським консулом трактувати як «передачу інформації», а подарунки від іноземців — як плату за цю інформацію. Всі ці події набули контурів «шпигунської діяльності» суто під тиском слідчих НКВС.

3 листопада 1938 р. трійка Житомирського облуправління НКВС винесла вирок Є. Мартинюк — розстріл²⁸. Її чоловіка, який «визнав» свою участь у «правотроцькістській терористичній організації», а також «шпигунство» на користь Польщі, було страчено дещо раніше — 30 вересня.

Звільнені без покарання: Ф. Шперлінг

Восени 1938 р. почали проявлятися ознаки послаблення репресивної кампанії. 17 жовтня з'явився наказ НКВС СРСР № 00689 «Про зміну оперативного наказу НКВС СРСР 1937 р. № 00486» [17, с. 548], який, серед іншого, скасовував статтю про обов'язковий арешт дружин одночасно з чоловіками. Багатьох жінок звільнили «за відсутністю доказів». У листопаді 1938 р. було ухвалено постанову про арешти, прокурорський нагляд і порядок ведення слідства, яка ознаменувала кінець періоду Великого терору. Ліквідовувалися позасудові органи (крім Особливої наради при НКВС), припинялися всі масові репресивні операції.

Серед тих, хто тоді опинився на волі, була й Фаня Шперлінг, якій довелося провести у в'язниці п'ять місяців. Заарештували цю 33-річну жінку 3 липня 1938 р. як «дружину зрадника Батьківщини, активного учасника контрреволюційної організації, що існувала в органах НКВС»²⁹. Уродженка Одеси, на момент арешту чоловіка (Е. Шперлінг був заступником начальника 3-го відділу УНКВС по Чернігівській обл.) вона проживала з ним та їхнім маленьким (три з половиною років) сином у Чернігові. Свого часу, у 1920 р., в юному віці добровільно вступила до Червоної армії. Службу проходила у відділі зв'язку Одеської окремої бригади, а згодом у 51-й Перекопській дивізії. Демобілізувавшись у 1924 р. кілька років не могла працювати через ослаблене здоров'я³⁰. Її звинуватили за ст. 54-1 пункт «в»

²⁸ Там само. Арк. 29.

²⁹ ГДА СБУ, м. Чернігів. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2950. Арк. 2.

³⁰ Там само. Арк. 23.

КК УРСР. Утім слідчі не змогли довести, що вона знала про «державну зраду» чоловіка, тому 10 грудня 1938 р. жінку звільнили³¹.

Опинившись на волі, вона заходилася рятувати свого чоловіка у спосіб, до якого вдавалися родичі інших заарештованих — відправляючи листи до вищих інстанцій. Адресатом Ф. Шперлінг став новий нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія. 21 лютого 1939 р. вона писала: «Жити з кожним днем ставало краще та веселіше. Ми були безмірно щасливими від усвідомлення того, що ми є активними учасниками побудови соціалізму. Але 3 липня 1938 р. щастя раптово обірвалося. Одночасно заарештовують мене та мого чоловіка. Єдину дитину трьох із половиною років здали до дитколектора, де він мало не загинув. Мої старі батьки розшукали його та забрали звідти напівпомерлу дитину. Звільнили мене 10 грудня 1938 р., і не те що квартири, навіть кутка для життя замість відібраної квартири мені не надали. Найбільш цінні речі пропали, але не в цьому справа, а найголовніше, що чоловік продовжує перебувати у в'язниці [...]. Чи може бути, що в нашій країні, єдиній країні, де переміг соціалізм, у країні великої сталінської Конституції, тримали у в'язниці абсолютно невинну людину. Або може він неприпустимими в нашій країні методами допиту, він доведений до того стану, що його звільнити неможливо [...]. Якщо буде потреба, кожен із нас, навіть мій маленький син, із радістю, не розмірковуючи ані хвилини, віддасть своє життя за свою Батьківщину, за тов. Сталіна, але загинути через орудування ворожої руки боляче, прикро, за що. Ще раз благаю, поверніть нам батька та чоловіка»³².

Щоб бути почутою, Ф. Шперлінг промовляла до влади її ж мовою, використовуючи кліше, пропагандистські штампи, ритуальні фрази. Намагалася балансувати між обуренням невинної жертви та страхом підпасти під звинувачення в «антирадянських висловлюваннях». Вона не мала жодного сумніву щодо невинуватості свого чоловіка й водночас продовжувала вірити у справедливість владної системи та її очільників, нездатність цієї системи на помилку. Як зауважив І. Галфін, «НКВС міг здійснювати масові репресії тільки тому, що сприймався як легітимний і необхідний інститут» [25, с. 232]. Жертви арештів були незгодні лише щодо того, «хто має бути в ролі в'язня, а хто — слідчого. Існування ж такої класифікації вони не оспорювали». Примітно, що Ф. Шперлінг не називала конкретних винуватців страждань її сім'ї, використовуючи абстрактну метафору «ворожої руки» й лише натякаючи на «неприпустимі методи допиту».

Копія заяви Ф. Шперлінг зберігалася у кримінальній справі її чоловіка. Невідомо, чи надійшла відповідь на це звернення. Однак на радянський бюрократично-владний механізм усе-таки можна було впливати саме такими доступними методами — листами, заявами, скаргами. Влада хоч і не особливо переймалася численними зверненнями громадян, але й абсолютно байдужою до них також не залишалася [26, с. 8]. До того ж корегування політичного курсу, пов'язане з розгорнутою 1939 р. кампанією «відновлення соціалістичної законності», позитивно вплинуло на пере-

³¹ Там само. Арк. 20.

³² Там само. Спр. П-8012 Контр. Арк. 19.

біг справи родини Шперлінгів. У січні 1940 р., після півторарічного арешту, чоловіка Фані звільнили³³.

У кінці 1938 та впродовж 1939 рр. були припинені справи багатьох жінок. Приміром, 8 грудня 1938 р. — Катерини Левіної (дружина колишнього співробітника УНКВС по Чернігівській обл. Л. Тейтеля), яку заарештували в березні 1938 р. на підставі наказу № 00486, а звільнили з формулюванням «під дію наказу № 00486 не потрапляє»³⁴.

Після 8-місячного ув'язнення на волі опинилася й Олександра Геплер — дружина колишнього заступника начальника УНКВС по Чернігівській обл.³⁵ В лютому 1939 р. звільнили вже згадану вище Марію Григор'єву-Фельдман³⁶.

Водночас репресивна машина за інерцією продовжувала рухатися, загратовуючи дружин енкавесівців, яких звинувачували в «порушеннях соціалістичної законності». Так, у грудні 1938 р. заарештували дружину колишнього керівника УНКВС по Одеській обл. П. Кисельова — 28-річну Аллу Кисельову-Тарасову (див. іл. 3), етапувавши її з Одеси до Москви, де вона перебувала в Бутирській в'язниці. У цій справі чимало нетипових деталей. Приміром, уже московські слідчі виявили, що відсутня постановка на арешт. Згодом прокурор не затвердив обвинувальний висновок, тож справа не могла бути розглянута в Особливій нараді, тому її повернули до слідчої частини, а в листопаді 1939 р. взагалі припинили («за відсутністю доказів» і визнань затриманою своєї «провини»)³⁷.

Колишні дружини-арештантки або дружини заарештованих були для НКВС особливою категорією: їх обліковували як «непевний», «ворожий», «антирадянський» «елемент», причому незалежно від ступеня лояльності до влади. Вони могли потрапити під безпосередній нагляд органів держбезпеки за найменшою підозри у «шпигунстві», в «антирадянських розмовах» та ін.³⁸ Відповідно до наказу № 00689, НКВС також мав на меті використовувати цю категорію як агенток (враховуючи їхні зв'язки з дружинами інших арештантів), і водночас — проводити вербування агентури серед найближчого їх оточення.

Іл. 3. Алла Кисельова-Тарасова (ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47403ФП)

³³ Там само. Т. 2. Арк. 400.

³⁴ Там само. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2817. Арк. 17.

³⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31088ФП. Арк. 24.

³⁶ Там само. Спр. 31206ФП. Арк. 27.

³⁷ Там само. Спр. 47403ФП. Арк. 2, 33—35.

³⁸ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 13. Спр. 235. Арк. 41.

Реабілітація

У середині 1950-х рр. розпочався процес реабілітації жертв репресій. До того часу переважна більшість засуджених у 1937—1938 рр. дружин колишніх «чекістів» уже відбули свої строки покарання. Тож крім відновлення доброго імені вони могли претендувати й на певні права, як-от зарахування стажу табірних робіт і призначення пенсій [27, с. 167—170]. Дружини заарештованих та страчених енкавесівців, яким пощастило уникнути ув'язнення чи покарання, також намагалися реабілітувати своїх чоловіків, а за можливості й повернути матеріальні цінності, конфісковані при арешті.

У цьому контексті доволі примітний випадок згаданої вище Марії Карлсон, адже вона подала заяву про реабілітацію ще до того, як цей процес набув масових масштабів. У 1952 р. дружина страченого «чекіста» відправила звернення відразу на три адреси — Й. Сталіну, Президії Верховної Ради СРСР, комісії з помилування³⁹. До 1943 р. М. Карлсон перебувала на засланні в Казахстані, де працювала кухаркою в їдальні, виконувала різноманітні роботи в колгоспі. Повернувшись 1946 р. до Павлограда на Дніпропетровщині, вона оселилася в будинку свого батька. Однак у березні 1952 р. це місто стало режимним у зв'язку з будівництвом тут підприємств військової промисловості. Для колишньої репресованої це означало неможливість подальшого проживання з рідними й набуття нового статусу — «мінусниці» [28]. Тож реабілітація дозволила б їй знов повернутися туди, де вона мала прихисток і могла тримати город, щоб якимось жити.

Звернення М. Карлсон не містило жодних нарікань на несправедливість покарання. Виклад фактів у клопотанні дружини розстріляного «чекіста» мав на меті не спростування безпідставного засудження, а доведення того, що вона — «не чужа людина для радянської країни». Втім ця апеляція не дала миттєвого результату. М. Карлсон реабілітували лише 1968 р. — через десять років після смертного виправдання її чоловіка.

Процес реабілітації був контрольованим і вибірковим, адже проходив з ініціативи влади. Ключову роль у ньому відігравали Центральна комісія з перегляду справ засуджених за «контрреволюційні злочини» та безпосередньо представники прокуратури, які отримали доступ до архівно-кримінальних справ [29, с. 9]. Наприкінці 1956 р. почався перегляд справи згаданої вище Е. Гомерової. Причому ані вона, ані її родичі не подавали клопотання про реабілітацію — протест щодо вироку підготував прокурор. У січні 1957 р. військовий трибунал Київського військового округу скасував постанову Особливої наради та припинив справу «за відсутністю складу злочину»⁴⁰.

Реабілітації стала сприятливим часом для поновлення пошуків заарештованих, оскільки в переважній більшості випадків родини нічого не знали про подальшу долю людей після їх арешту. Так, ще в 1939 р. долю страченої «шпи-

³⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57857ФП. Арк. 33.

⁴⁰ Там само. Спр. 39090-ФП. Арк. 50, 56—59, 62.

гунки» Є. Мартинюк намагалася з'ясувати її матір Софія Поворознюк, якій довелося взяти на виховання 13-річну онуку. Після безрезультатних звернень до обласного управління НКВС, вона двічі писала листи до М. Хрущова та прокурора Житомирської обл.⁴¹ Сподіваючись, що її донька жива, С. Поворознюк прагнула перегляду кримінальної справи, однак прокурор визнав її скаргу такою, що «не заслуговує на увагу». Розшуки Є. Мартинюк продовжила в 1958 р. вже її донька Розалія. Подавши запит у Головне управління виправно-трудових таборів вона отримала довідку від УКДБ по Житомирській обл. про те, що 2 листопада 1943 р. її матір «померла в таборі від плевропневмонії»⁴². Подібні довідки з брехливими даними про дату та обставини загибелі тоді отримували чимало родичів страчених. У такий спосіб радянський режим намагався приховати справжні масштаби репресій [29, с. 10]. Але, можливо, саме заява Р. Мартинюк дала поштовх процесу реабілітації її матері, справу якої все ж було переглянуто. Слідство дійшло висновку, що звинувачення проти Є. Мартинюк ґрунтувалися винятково на її некоректних і загальних свідченнях, натомість доказів «шпигунської діяльності» не виявлено. Тож 26 липня 1959 р. військовий трибунал Прикарпатського військового округу посмертно реабілітував її⁴³.

У травні 1956 р. Катерина Левіна, пишучи звернення на ім'я голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова, намагалася з'ясувати долю та домогтися реабілітації свого чоловіка Л. Тейтеля, страченого ще у вересні 1938 р.: «Минуло 18 років. Про долю чоловіка мені нічого невідомо. На мої запити я отримувала постійну відповідь, що він засуджений і засланий. Прошу вас, товаришу Ворошилов, повідомити мені про долю мого чоловіка, реабілітувати його, якщо він ще живий, або посмертно. Зняти з мене ганебну пляму дружини ворога народу. При арешті чоловіка були конфісковані його речі та всі наші облігації на 12 тис. руб. Я все життя працювала разом із чоловіком, продовжую працювати й зараз. Облігації також належали і мені. Прошу, якщо це можливо, повернути мені вартість облігацій, цим допомогти мені матеріально та дати можливість відновити своє здоров'я»⁴⁴.

Примітно, що К. Левіна не була засуджена як «дружина ворога народу». Її справу закрили якраз через те, що вона «не потрапляла під дію наказу № 00486». Що стосується перегляду справи самого Л. Тейтеля, його дії перекваліфікували з «контрреволюційних злочинів» на «зловживання владою». Тому в березні 1959 р. військовий прокурор скаргу К. Левіної відхилив⁴⁵.

Інколи дружинам удавалося «відновити добре ім'я» чоловіків. Приміром, у вересні 1957 р. за зверненням дружини колишнього секретаря колегії НКВС УРСР О. Євгенєва, розстріляного 28 жовтня 1938 р., відбувся перегляд його справи. Військовий трибунал Московського військового округу скасував постанову ко-

⁴¹ ДАЖО. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 4093. Арк. 30—32.

⁴² Там само. Арк. 43—44.

⁴³ Там само. Арк. 69.

⁴⁴ ГДА СБУ, м. Чернігів. Спр. 17741ФП. Арк. 159.

⁴⁵ Там само. Арк. 336—342.

місії НКВС і прокурора СРСР стосовно нього та припинив справу «за відсутністю складу злочину»⁴⁶. У 1958 р. дружина колишнього керуючого будинками НКВС УРСР М. Френкеля звернулася зі скаргою, що її чоловік 1938 р. був безпідставно заарештований і, перебуваючи в ув'язненні, помер унаслідок «застосування до нього незаконних методів допиту»⁴⁷. Відповідну справу припинили 1959 р. — також «за відсутністю складу злочину». Згадана вище Серафима Шостак-Соколова, вже реабілітована 5 березня 1962 р., домоглася й виправдання свого чоловіка, задля чого звернулася до голови Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва. В липні того ж року П. Шостака посмертно реабілітували [13, с. 61].

* * *

Чи готувалися родини високопоставлених «чекістів» до арештів? Напевно, так. Про це свідчать заходи, до яких вони вдавалися: розробка шифрів для спілкування, написання заздалегідь листів на ім'я Й. Сталіна та ін. Усвідомлюючи ймовірність власного арешту, жінки могли використовувати різні стратегії, як-от порятунків чоловіка (в тому числі й задля порятунку самої себе), пошук владного покровителя, втеча, відмова від чоловіка тощо.

Чи були ці родини у кращому становищі, ніж інші? Скоріше за все, так. Енкавесівці як ніхто знали вади радянської каральної системи. Вірогідно, спрацьовували й неформальні особисті зв'язки, що допомагало врятувати родину. Той факт, що не всіх дружин заарештовували, можна вважати вагомим аргументом на користь цього припущення. Втім, якщо репресивна система прагнула покарати жінку, шансів урятуватися не було.

Не кожен арешт жінок завершувався обвинувальним вироком, так само, як не всім удалося вижити після потрапляння за ґрати. Не всі зазнавали катувань на допитах, і не всі усвідомлювали маніпулятивні методи роботи слідчих. Однак усі мали «ганебну пляму» в біографії — тавро «дружини ворога народу».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Bilokin, S. Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR: 1917—1941 rr. Kyiv, 2017 [in Ukrainian]. [Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: 1917—1941 рр. Київ, 2017].
2. Zolotarov, V. Oleksandr Uspenskyi: osoba, chas, otocennia. Kharkiv, 2004 [in Ukrainian]. [Золотарьов В. Олександр Успенський: особа, час, оточення. Харків, 2004].
3. Viola, L. Stalinist Perpetrators on Trials: Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. New York, 2017.
4. Kozlova, N. Sovetskie lyudi: Stseny iz istorii. Moscow, 2005 [in Russian]. [Козлова Н. Советские люди: Сцены из истории. Москва, 2005].
5. Pallot, J. & Katz, E. Waiting at the Prison Gate: Women, Identity and the Russian Penal System. London, 2017.

⁴⁶ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 13. Спр. 408. Т. 3. Арк. 121.

⁴⁷ Там само. Спр. 408. Т. 4. Арк. 225—226.

6. Terplyakov, A.G. Mashina terrora: OGPU—NKVD Sibiri v 1929—1941 gg. Moscow, 2008 [in Russian].
[Тепляков А.Г. Машина террора: ОГПУ—НКВД Сибири в 1929—1941 гг. Москва, 2008].
7. Vasyliiev, V. & Podkur, R. Radianski karateli: Spivrobotnyky NKVS — vykonavtsi «Velykoho teroru» na Podilli. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Васильев В., Подкур Р. Радянські каратели: Співробітники НКВС — виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ, 2017].
8. Yunge, M., Viola, L. & Rossman, Dzh. (Comps.). Chekisty na skamje podsudimyykh. Moscow, 2017 [in Russian].
[Чекисты на скамье подсудимых. Сост. М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2017].
9. Vronska, T.V. Represii proty rodyn “vorohiv narodu” v Ukraini: ideolohiia ta praktyka (1917—1953 rr.): *Doctor’s thesis*. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917—1953 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2009. 460 с.].
10. Vronska, T. Upokorennia strakhom: Simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady, 1917—1953 rr. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Вронська Т. Упокорення страхом: Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917—1953 рр. Київ, 2013].
11. Bondarenko, P.S. Zhinochyi dosvid stalinskykh represii 1930-kh rr. (na materialakh URSR): *Ph. D. thesis*. Mariupol, 2021 [in Ukrainian].
[Бондаренко П.С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР): Дис. ... д-а філософ. Маріуполь, 2021. 274 с.].
12. Shapoval, Yu.I., Zolotarev, V.A. “Giljotina Ukrainy”: narkom Vsevolod Balitskij i ego sudba. Moscow, 2017 [in Russian].
[Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017].
13. Bazhan, O. & Zolotarov, V. Okhonorets kompartiino-derzhavnoi elity radianskoi Ukrainy (maior derzhavnoi bezpeky Petro Hryhorovych Shostak-Sokolov). *Kraieznavstvo*. 2022. 1-2: 48-62. DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2022.01-02.048> [in Ukrainian].
[Бажан О. Золотарьов В. Охоронець компартійно-державної еліти радянської України (майор державної безпеки Петро Григорович Шостак-Соколов). *Краєзнавство*. 2022. № 1-2. С. 48—62. DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2022.01-02.048>].
14. Yakovenko, M. Agnessa: Ispoved zheny stalinskogo chekista. Moscow, 2019 [in Russian].
[Яковенко М. Агнеса: Исповедь жены сталинского чекиста. Москва, 2019].
15. Vasyliiev, V., Viola, L. & Podkur, R. (Comps.). Vidlunnia Velykoho teroru: Zb. dok. u 3-kh t. Vol. 1: Partiini zbory ta operatyvni narady spivrobotnykiv upravlin NKVS URSR (lystopad 1938 — lystopad 1939 rr.). Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору: Зб. док. у 3-х т. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 — листопад 1939 рр.). Ав.-укл.: В. Васильев, Л. Виола, Р. Подкур. Київ, 2017].
16. Kokin, S. & Rossman, Dzh. (Comps.). Vidlunnia Velykoho teroru: Zb. dok. u 3-kh t. Vol. 2. Part 2: UNKVS po Kyivskii oblasti, UNKVS po Mykolaiivskii oblasti, UNKVS po Vinnytskii oblasti, UNKVS po Kharkivskii oblasti ta UNKVS po Voroshylovhradskii oblasti. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору: Зб. док. у 3-х т. Т. 2. Кн. 2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області. Авт.-упоряд.: С. Кокін, Дж. Россман. Київ, 2019].

17. Savin, A., Tepliakov, O. & Yunhe, M. (Comps.). Vidlunnia Velykoho teroru: Zb. dok. u 3-kh t. Vol. 3: Chekisty Stalina v leshchatakh "sotsialistychnoi zakonnosti". Eho-dokumenty 1938—1941 rr. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору: Зб. док. у 3-х т. Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938—1941 рр. Укл.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ, 2019].
18. Kokin, S. & Rossman, Dzh. (Comps.). Vidlunnia Velykoho teroru: Zb. dok. u 3-kh t. Vol. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhennykh za "porushennia sotsialistychnoi zakonnosti" (zhovten 1938 r. — cherven 1943 r.). Part 1: NKVS Moldavskoi ARSR, Dorozhno-transportnyi viddil HUDB NKVS Pivnichno-Donetskoi zaliznytsi, UNKVS po Zhytomyrskii oblasti ta UNKVS po Odeskii oblasti. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору: Зб. док. у 3-х т. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. — червень 1943 р.). Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожно-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області. Авт.-упоряд.: С. Кокін, Д. Россман. Київ, 2018].
19. Petrov, N. Pobeg komissara Uspenskogo. Stalin: "Zadeta i opozorena chest cheksistov, ne moguť pojmat odnogo merzavtsa". *Novaya gazeta*. 2021. 104: 22 [in Russian].
[Петров Н. Побег комиссара Успенского. Сталин: "Задета и опозорена честь чекистов, не могут поймать одного мерзавца". *Новая газета*. 2021. 104. С. 22].
20. Roginskij, A.V. Posleslovie k spiskam zakhoronennykh v "Kommunarke". Eremina L. & Roginskij A. (Eds.) Rasstrelynye spiski: Moskva, 1937—1941: "Kommunarka", Butovo. Moscow, 2000 [in Russian].
[Рогинский А.В. Послесловие к спискам захороненных в «Коммунарке». *Расстрельные списки: Москва, 1937—1941: «Коммунарка», Бутово: Книга памяти жертв политических репрессий*. Под ред. Л.С. Ереминой и А.Б. Рогинского. Москва, 2000. С. 485—501].
21. Kokurin, A.I. & Petrov, N.V. (Comps.). GULAG (Glavnoe upravlenie lagerej): 1917—1960. Moscow, 2000 [in Russian].
[ГУЛАГ (Главное управление лагерей): 1917—1960. Сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. Москва, 2000].
22. Stiazhkina, O. Liudyna v radianskii provintsii: osvoiennia (vid)movy. Donetsk, 2013 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. Донецьк, 2013].
23. Kharkhordin, O.V. Oblichat i litsemerit: Genealogiya rossijskoj lichnosti. Saint Petersburg, 2002 [in Russian].
[Хархордин О.В. Обличать и лицемерить: Генеалогия российской личности. Санкт-Петербург, 2002].
24. Petrov, N. & Yansen, M. "Stalinskij pitomets" — Nikolaj Ezhov. Moscow, 2009 [in Russian].
[Петров Н., Янсен М. "Сталинский питомец" — Николай Ежов. Москва, 2009].
25. Intervyu s Igalom Khalfinym i Jokhanom Khellbekom. *Ab Imperio*. 2002. 3: 217-260 [in Russian].
[Интервью с Игалом Халфиним и Йоханом Хелльбеком (Перевод М. Могильнер). *Ab Imperio*. 2002. Вып. 3. С. 217—260].
26. Livshin, A.Ya., Olov, I.B. & Khlevnyuk, O.V. (Comps.). Pisma vo vlast: 1928—1939: Zayavleniya, zhaloby, donosy, pisma v gosudarstvennye struktury i bolshevistskim vozhdym. Moscow, 2002 [in Russian].

- [Письма во власть: 1928—1939: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. Сост. А.Я. Лившин, И.Б. Олов, О.В. Хлевнюк. Москва, 2002].
27. Maliarenko, V.T., Ovchynnikov, Ye.I. & Kovalskyj, V.S. (Comps.). Reabilitatsiia repressovanykh: zakonodavstvo ta sudova praktyka. Kyiv, 1996 [in Ukrainian]. [Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. Укл.: В.Т. Маляренко, Є.І. Овчинніков, В.С. Ковальський. Київ, 1996].
28. Vronska T. & Stiazhkina, O. Minusnyku: pokarani prostorom. Kyiv, 2021 [in Ukrainian]. [Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ, 2021].
29. Artizov, A.N., Sigachev, Yu.V. & etc (Comps.). Reabilitatsiya: kak eto bylo: Dokumenty Prezidiuma TsK KPSS i drugie materialy: V 3-kh t. Vol. 1: Mart 1953 — fevral 1956. Moscow, 2000 [in Russian]. [Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3-х т. Т. 1: Март 1953 — февраль 1956. Сост. А.Н. Артизов, Ю.В. Сигачев и др. Москва, 2000].

Надійшла / Received 21.07.2025

Kseniia KUZINA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of State Terror of the Soviet Era,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
kuzinakseniya@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7804-5469>

THE ARRESTS OF NKVD OFFICERS' WIVES DURING THE GREAT TERROR AND THEIR REHABILITATION IN THE SECOND HALF OF THE 1950s

The study aims to analyze the experiences of women — spouses of Chekists — who were arrested after their husbands' incarceration in 1937—1938, as well as those wives who successfully evaded arrest. The article highlights the peculiarities of repressed Chekist spouses' rehabilitation throughout the second part of the 1950s. **The research methodology** is founded on the concept of the diversity of women's experiences. The research adopts methodologies from social anthropology. **Conclusions.** The experiences of the detained spouses of Chekists are analyzed within the framework of Bolshevik repressive policies and as part of the history of repressed women. The “purge” of the NKVD in 1937—1938 was accompanied by arrests of the wives of detained employees of this Commissariat. The reason for the women's detention was family ties. Women were also accused of espionage and participation in anti-Soviet organizations, all of which had some connection to their husbands' activities. The charges characterized these women as “accomplices,” “spies,” and “wives of an enemy of the people,” stigmatizing them in Soviet discourse. The article also looks at the experiences of women who were successful in avoiding arrests despite their husbands' detentions. They used a variety of behavioural strategies, such as acceptance, submission, and attempts to alter the situation, etc. All of these women were stigmatized as the wives of enemies of the people. Eliminating this stigma was made feasible by the rehabilitation process that started in the USSR in the mid-1950s. Repressed women and their family members were not the only ones who sought rehabilitation. It seemed reasonable to the wives of the executed Chekists to pursue rehabilitation for their husbands who had participated in the repressions.

Keywords: *repressions, women's history, NKVD, “wife of a traitor to the Motherland”, rehabilitation.*